

OSMANLICA - TÜRKÇE TARTIŞMALARI İÇİNDE BAZI ÖNERİ KELİMELER

Hamza Zülfikar

■ Bir sohbet sırasındaki konuşmamda, *zapturapt altına almak* sözü geçti. Orada bulunanlardan biri “Ben böyle Osmanlıca kelimeleri ne kullanır ne de duymak isterim.” dedi.

Kendisine “Az önce *suikast* sözünü kullandınız, o da Osmanlıca-dan kalma bir kelimedir.” dedim. “Olur mu öyle şey?” deyip geçti.

“*Suikast* gibi dilde uygun bir karşılık bulunmamış olan bir de *su-izan* var. *Asker, memur, devlet, meclis, dakika, mülakat, saat*; hukukta *müebbet, ceza, mahkeme* bunlar da Osmanlı Türkçesinden kalma.” diye başka örnekler verdim. *Düş kırıklığı* örneğini verip *sukutuhayale uğramak* fiilinin Türkçe karşılığının olduğunu, bazılarının ise Türkçe kelimelerle karşılanmadığını anlatmak istemedim. Anlaşılan dostumuz bu konularda yeterince bilgi sahibi değildi.

Lafı uzatmak istemedim.

Dile bu kadar meraklı olanlardan kelimelerin hangilerinin yabancı hangilerinin Türkçe veya yabancı kelimenin Türkçedeki karşılığının hangisi olduğunu bilmesi beklenir. Çok titizleniyorsa diline *sathi* kelimesi geldiğinde onun yerine *yüzeysel*’i kullanmalı veya *yüzeysel* diline geldiğinde karşılığı olan *sathi*’yi hatırlamalı. Gazetelerde görüyorum; biri *mahallî idareler*, diğeri *yerel yönetim-ler* sözünü kullanıyor. Biri de yazısına *İstanbul Yerel’e bırakılmaya-cak kadar önemli* başlığını koymuş (*Hürriyet*, 19 Ocak 2020). Burada *yerel*, sıfatken ad gibi kullanılmış.

Önümde *Hürriyet* gazetesinin 24 Ocak 2020 tarihli bir nüshası var. Rastgele bir cümle alayım diye baktım. Gözüme ilişen cümle şöyle:

“Nihai aşamada sanıklar hakkındaki beraat kararlarının oranının bugünkü rakamın üstüne çıkması muhtemeldir.” (Sedat Ergin)

Altı kelime Türkçe, geri kalan altı kelime Osmanlı Türkçesinden bugüne ulaşmış. Kökü Türkçe olmayan bu kelimeler dilde yaşıyor. Kelimenin Türkçesine ilgi duymak saygıyla karşılanacak bir durum. Önemli olan bu konuya daha etraflı bakmaktır. Ne yazık ki bu meseleye yalnızca kökü Osmanlı Türkçesine dayanan kelimeler açısından bakıyoruz. Örnek olarak Türkçe *yalıtım*, *ayrıntı*, *işlev* kelimeleri dilde varken *izolasyon*, *detay*, *fonksiyon* sözlerini seçen aydınımız, böyle bir kaygı taşıyor. *Lansmana özel*. Bu sözde, *özel* (hususî) *lansman*'a yakışmış mı? Batı kökenli olanlara gelince bu tür örnekler üzerinde duran, yazı yazan, eleştiren de yok. Bir başka manzara; dar bir söz varlığı içinde insanlar düşüncelerini, dileklerini, isteklerini anlatmakta zorlanıyor. *Ekmeğini müzikten kazanıyor* diyor. Böyle bir söz eskiden *maişet* ile ifade edilirdi. *Maişet*'in karşılığı *geçim* oldu. Beklentimiz ise *geçimini türkü söyleyerek kazanıyor* veya *geçimini bir müzik aleti çalarak kazanıyor* olmalıydı. Müzisyenler, hamdolsun *ekmeğe* muhtaç durumda değil.

Geçen şu elli yıl içinde dil, birtakım evrelerden geçti ve çok olaylar yaşandı. Önceleri *Lisan-ı Osmani* idi; ardından *Osmanlı lisanı*, daha sonra *Osmanlıca*, son olarak da *Osmanlı Türkçesi* oldu. Türk Dil Kurumu, *Osmanlı Türkçesi* terimini doğru buldu.

Öğrenciliğimizde hatta daha sonraki yıllarda Osmanlıcaya aşırı meraklı olanlar *memnunluk*, *sanatçı*, *ahenkli* kelimelerini bile yanlış bulurdu. *Memnuniyet*, *sanatkâr*, *ahenkâr* demek gerektiğini belirtirlerdi. İyi hatırlarım *dâhilî nizamname* yerine *îç tüzük* kelimesi yayıldığında tepkiler ardı ardına gelmişti. *Îç tüzük*, devlet diline girdi ve resmîyet kazandı. Tamlama yapısındaki *fikrisabit* sözünün yayıldığı yıllarda Türkçe *saplantı* yadırganmıştı. *Kesenek*, *ödenti* kelimeleri *aidat* için önerilmişti. Görebildiğim kadarıyla iki hecesindeki uzunluğu koruyan *aidat* daha sık kullanılmaktadır. Esasen *kesenek* ile *ödenti* kelimelerinin kullanılacağı yerler açıklık kazanmadı.

Yıllar geçtikçe çekişme ortamı içinde Batı kökenli kelime ve terimler giderek daha çok öne çıktı. Sözüm ona bu kelime ve terimler ile uygar toplum, Batılı toplum olduk. Günümüzün diliyle söyleyelim: Şimdi İngilizce kelimelerin burgacına (girdabına) girdik. Artık *mefhum* Osmanlıca sayılıp dilden silindi, yerini yapıcı kurallı olan *kavram* aldı, uygar olma uğruna o

da *konsept* ile ifade edilmeye başlandı. Şimdi *mülakat - röportaj* arasında geziniyoruz.

Osmanlıca - Türkçe tartışmaları içinde söz sahibi olmuş, Türk Dil Kurumunun başkanlarından Tahsin Banguoğlu; yıllarca Türkçenin sağlıklı bir biçimde gelişmesine hizmet etmişti. Saygıyla andığımız hocamızın düşüncelerinden birkaçına göz atalım. *Türk Dili İçin V* adlı yayındaki tespitlerine bakalım. Hocamız, “Osmanlıca dediğimiz yazı dili bir yapma dildir, konuşulan dil değildir.” demişti. Bununla evde, çarşıda, pazarda, halk arasında konuşulan dilin Türkçe olduğunu, resmiyette konuşulup yazılan dilin Doğu kökenli kelimelerden oluştuğunu belirtiyordu. Sözüne şöyle devam ediyor:

“Eskiden konuşma diliyle yazamazdık. Bir ambar memuru defterine *un* yerine *dakik* yazar, *buğday* gelirse *hint*a, *arpa* gelirse *şair*, odun gelirse *hatap* yazardı, ... Türk yazı dili henüz ilim dili hâline, öğretim dili hâline gelmemiştir. Çünkü terimler Arapçaydı.” (s. 73)

O günün ortamını tespit eden Tahsin Banguoğlu; Meşrutiyet idaresinden sonra başlatılmış olan Türkçeye dönüş hareketine Atatürk’ün sahip çıktığını, onun dilde yol gösterici olduğunu, terimlere ağırlık verdiğini belirtirken türetilmiş yapıca kurallı kelimeler üzerinde durmuştur:

“*Yatırım* dedik kimse itiraz etmedi, *kalkınma* dedik *developpement* yerine herkes manasını anladı.”

Onun verdiği örnekler, kökü canlı ve eki işlek kelimelerden kurulmuş. Kendisi anlamca ve yapıca kurallı olan terimler türetilmesinden yana idi. Gelişmeler ise pek böyle olmadı. “Türetelim; zamanla istenilen anlamı kazanır, kullanıla kullanıla yaygınlaşır.” anlayışı doğrultusunda karşımıza benimsenmemiş, kavranması zor, bir yığın terim çıktı. Bunların her birinin yapıları ve anlamları üzerinde durulmadan *Türkçe Sözlük*’e dâhil edildi.

Yıllarca Osmanlıca - Türkçe konuşulan, tartışılan konular arasında yer aldı; “araştıralım, bu konuda çalışıp doğru yolun ne olduğunu bulalım, hangisi Türkçe hangisinin yapısı Türkçenin kurallarına uygun hangisi anlam bakımından daha kapsamlı” demeden yıkıcı hareketlere girişildi. Dili alay konusu yapanlar oldu. Beklenen ise Osmanlıcadan hangi kelimeler kaldı, ne kaybedildi, karşılık bulunamayanlar ne oldu, bilimsel olarak ortaya konamadı. Türetilen karşılıkların hangilerinin anlamca isabetli ve kurallı olduğu sağduyuyla, sükûnetle değerlendirilmedi; Osmanlıca teriminden ne anladığımız açıklığa kavuşturulamadı.

Bu kargaşa içinde biraz gerilere giderek Osmanlıca - Türkçe anlaşmazlığıyla ilgili yaşanmış bir olayı hatırlatalım. Türkçe - Osmanlıca anlaşmazlığıyla ilgili olarak 20 Ocak 1967 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak çalışan Tercüme Bürosu üyeleri toplu hâlde istifa etmiş. İstifaları gazetelere yansımış ve günlerce kamuoyunda bu mesele gündemde kalmış. O tarihte Millî Eğitim Bakanı Orhan Dengiz'dir. Kurul üyeleri çevirilerde Türkçe kökenli kelimeleri tercih etmelerine Bakanlığın kültür müsteşarı karşı çıkmış. Kültür Müsteşarı Adnan Ötügen'dir. Kurul üyeleri ise Prof. Bedrettin Tuncel, Prof. İrfan Şahinbaş, Prof. Suat Sinanoğlu, Prof. Samim Sinanoğlu, Prof. Meliha Ambarcıoğlu, Prof. Hamit Dereli, Prof. Selahattin Batu, Prof. Melahat Özgü, Tahsin Saraç, Salah Birsal, Nebil Otman, Lütfi Ay, Kâmuran Şerif Saru olup profesörler Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin öğretim üyeleridir. Gazete ve dergilerde çıkan bu konuyla ilgili yazılar, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün *Türk Dili İçin V* adlı yayınında toplanmış.¹ Tartışma konusu olmuş bu kelimelerden, terimlerden bir grup aşağıda verilmiştir. Aralarında “hazır” anlamında Uygurca *anık* (anuk) kelimesi de var. Ancak bu, *anmak* fiilinden türetilmiş. Örnekler arasında geçen “güç, kuvvet” anlamındaki *erk* ise tarihî metinlerden alınmış. İsabetli olarak “enerji” karşılığı kullanılmış. Anlaşılan bunların birçoğu 1935 yılında yayımlanan *Türkçe Osmanlıca Cep Kılavuzu*'dan tespit edilen öneri durumunda Türkçe kelimelerdir. Millî Eğitim Bakanlığı Tercüme Bürosunda görevli öğretim üyeleri de çeviri yaparken söz konusu bu öneri kelimeleri, terimleri yaşatmak amacıyla kullanarak dile mal etmek istemişler. Ancak 1965'te Bakanlık, eğitim ve öğretime hizmet etmek amacıyla başlatılmış olan çeviri eser yayınlarında bu tür kelimelerin anlaşılmayı zorlaştıracığı düşüncesiyle karşı çıkmış.

Tartışma konusu olan bu kelimelerden bir grup aşağıda verilmiştir.

Kaynak olarak aldığım *Türkçe Osmanlıca Cep Kılavuzu*, 1935 yılında; *Türkçe Sözlük* ise 2011 yılında basılmış nüshadır. Bu iki kaynaktan bulunan kelimeler + bulunmayan ise – işaretiyle gösterilmiş.

1 Tahsin Banguoğlu, *Türk Dili İçin V*, Ankara 1967.

	Türkçe Osmanlıca Cep Kılavuzu	Türkçe Sözlük	Kelimelerin eski karşılığı
anık	+	+	müdrîke, zekâ
ayrık-sız	+	+	istisnasız, munfasıl
belit	+	+	aksiyon, mütearife
betimleme	-	+	tasvir etmek
çevren	-	+	anlayış gücü
dizge	-	+	manzum, sistem
düzem	+	+	tertip, doje
erinç	+	+	huzur, nimet
erke	+	+	iktidar, enerji
etke	+	-	amil
gereç	+	+	levazım
giz	+	+	sır
gizem	+	+	esrar, esrarlı
gizge	-	-	
gizlem	-	-	
görsel	-	+	İng. visual
görü	-	+	nazar
görüngü	+	+	tezahür, fenomen
görütsel	-	-	
ikircil	-	+	
işlev, işlevsel	+	+	amel, ameli
karmaşa	-	+	
koşullanmak	-	+	şartlanmak
kurgu	+	+	taammüt, montaj
örgen	-	+	uzuv, organ
özelge	+	+	rekabe, emlâk

	Türkçe Osmanlıca Cep Kılavuzu	Türkçe Sözlük	Kelimelerin eski karşılığı
özgün	+	+	asli, mümtaz, orijinal
öznel	-	+	enfüsi, subjektif
özveri	+	+	fedakâr
saptamak	+	+	tespit etmek
savut	-	-	
simge	-	+	sembol, remiz
süreç	-	+	vetire, proses
tanıtlamak	+	+	ispatlamak
tansımak	+	-	
tikel	+	+	cüzi
tinsel	-	+	manevi
törel	-	+	
töz	+	+	umde
tümel	+	+	külli
ulam	-	+	makule, katagori
ussal	-	+	akli, rasyonel
utku, utkulu	+	+	zafer, muzaffer
yabanıl	-	+	yabani
yadsımak	-	+	inkâr etmek
yanıtlamak	-	+	cevaplamak
yapıt	-	+	eser
yaşam	-	+	hayat
yazınsal	-	+	edebî
yeğlemek	-	+	tercih etmek
yerindelik	-	+	isabet
yığınmak	-	+	tahaşşüt

Türkçe Osmanlıca Cep Kılavuzu sütununda eksi (-) işaretiyle gösterilmiş olan kelimeler; anlaşılan 1935 yılında değil, daha sonraki yıllarda türetilmiş. Bunun gibi *Türkçe Sözlük* sütununda eksi (-) işaretiyle gösterilenler ise sözlüğe alınmamış. Her iki sütunda da eksi (-) işaretiyle gösterilip bu iki kaynakta bulunmayan kelimeler Tercüme Bürosu üyelerinin kullandıkları *gizlem, gizge, savut, görütsel* kelimeleridir.

Tartışma konusu olan ve Tercüme Bürosu üyelerinin tamamının istifasına sebep olan yukarıdaki kelimelerden yirmiden fazlası (*dizge, gereç, gizem, gizemli, görsel, işlev, işlevsel, karmaşa, koşullanmak, kurgu, özgü, özgün, öznel, özveri, simge, süreç, yadsımak, yanıtlamak, yaşam, yapıt, yazınsal*) bugün belli bir kullanım sıklığına kavuşmuştur.

Burada belli bir sıklığa kavuşmamış olanların *Türkçe Sözlük*'te bulunmaları neyi ifade eder?" diye bir soru akla gelebilir. Demek ki *Türkçe Sözlük*'te yer aldığına ve yapıca bozuk olduklarına dair bir uyarı bulunmadığına göre bunların kullanılmalarına bir engel görülmemiştir.

Tabloda verilen örneklerden birini ele alalım: *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzunda* ve *Türkçe Sözlük*'te yer almış olan **belit** terimini Tercüme Bürosu üyeleri kullanmış; *Türkçe Sözlük*'te *belitken, belitlemek, belitlenebilirlik, belitlenebilme, belitlenebilmek* gibi türevleri de birer madde başı olarak almış. Mantık biliminde geçtiği düşünülen bu kelimelerin ve türevlerinin ilgili alandaki kullanımının ne durumda olduğunu araştırılmaya değer. *Türkçe Sözlük*'te yer alan **belit**, bir ihtiyacın sonucunda gündeme gelmiş; bir tarihte Osmanlı Türkçesine Fransızca *aksiyon* terimi geçmiş, Osmanlı aydını *aksiyon* karşılığı *mütearife* sözünü türetmiş ve felsefede, mantık biliminde kullanılmış. Cumhuriyet Dönemi'ne gelince *mütearife* terimine Türkçe karşılık olarak *belit* (*bel-it* veya *beli-t*) türetilmiş ve *belit* günümüzdeki *Türkçe Sözlük*'te türevleriyle yer almış ama *Türkçe Sözlük*'te *aksiyon* kelimesiyle ilişkilendirilmemiştir.

Belit; halk ağzında tespit edilmiş olan *belletmek* (DS), yanında aynı kökten "bilen, tanıyan, vâkıf" anlamında *belet* (DS) kelimesine de dayanır. **Belit** teriminden Batı kökenli *aksiyon* tercih edilerek bugün bütün anlamlarıyla *Türkçe Sözlük*'te yer almış; *arif* kelimesiyle kökteş olan *mütearife* terimine gelince kullanımdan düşmüş. Burada Batı kökenli *aksiyon* kazançlı çıkmıştır. **Belit**, anlaşılan Uygurcada geçen "zihinde *belgürmek*" Türkiye Türkçesinde *belirmek* fiiliyle ilişkilendirilmek istenmiş. Bu kökten halk ağzında yaşayan *bellek* (zihin) ve *belletmek* yazı dilinde varlığını koruyor. Burada *bel*, bir fiil kökü olmadığından *bel-it* yapıca bozuk sayılır.

Cumhuriyet sonrası bilim ve sanat dallarına ait kelime ve terimlerin bir bölümünü ele alan Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş; yapıca, anlamca sorunlu olanları açıklayıp yayımlamıştı.² Buna benzer bir çalışmayı da Dr. Nevnihal Bayar yapmış; yaklaşık 3500 kelime üzerinde durmuş, yapıca ve anlamca kurallı veya kuralsız olanları sözlük hâlinde yayımlamıştır.³

Sonuç olarak terim sözlükleri de dâhil, sözlüklerimizde yapısı şüpheli pek çok söz var. Akademik düzeyde, alanın bilim ve sanat adamlarıyla bunlar gereği gibi ele alınamadı. Anlamca isabetli, yapıca anlamlı olanlarda birleşilemedi. Cumhuriyet tarihi boyunca 1950'li yıllardan 2000'li yıllara kadar Osmanlıca - Türkçe kelimeler konuşulan, tartışılan konuların başında geldi; bu dava karşılıklı suçlamalara, insanları karalamaya, suçlamaya aracı oldu. İşin içinde olanlar "biraz araştıralım, bu konuda çalışıp doğru yolun ne olduğunu bulalım; hangisi Türkçe, hangisinin yapısı Türkçenin kurallarına uygun, hangisi anlam bakımından daha kapsamlı" demeden yıkıcı hareketlere giriştiler. Gruplar oluştu, mücadele edildi. Dili alay konusu yapanlar da oldu. Osmanlıcadan hangi kelimeler kaldı, ne kaybedildi, karşılık bulunamayanlar ne oldu bilimsel olarak ortaya konamadı. Türetilen karşılıkların hangilerinin anlamca isabetli ve kurallı olduğu sağduyuyla, sükûnetle değerlendirilmedi. Alanın uzmanları çareyi Batı kökenli kelime ve terimlerde buldu. Osmanlıca teriminden ne anladığımız da açıklığa kavuşturulamadı. 2000'li yıllara gelindiğinde yapılan eleştirilere rağmen *işlev*, *işlevsel dizge*, *dizgesel*, *özne*, *özel*, *süreç*, *gereç* gibi birçok kelime dile mal oldu.

Bu gelişmeleri yakından takip eden ve yaşayan biri olarak Türk Dil Kurumunun Tıp Terimleri Çalışma Grubunda görev aldığım; alanın bilim adamlarıyla görüşerek ve onları ikna ederek bulunacak karşılıkların Türkçenin yapı, ses ve anlam özelliklerine uygun karşılıklar olmasına özen gösterdik. Bu işin o kadar da kolay olmadığı görüldü. Ayrıntıya girmeden *pihtieritir* (trombolitik), *burulum* (torsiyon) *suçeken* (hidrofil), *akışmazlık* (viskozite), *çekayır* (ekartasyon) gibi pek çok Türkçe karşılık türettik ve bunlar *Tıp Terimleri Karşılıklar Kılavuzu*'nda yayımlandı.

2 Faruk Kadri Timurtaş, *Yeni Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul 1979.

3 Nevnihal Bayar, *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.